

Doc. dr Aleksandar Matković¹

UDC 343.9(497.11)

Stručni rad

Primljen: 01. 04. 2020.

Prihvaćen: 10. 06. 2020.

EVOLUCIJA I SOCIJALNOPATOLOŠKE KARAKTERISTIKE NASILNIČKIH GRUPA U SRBIJI

REZIME: U radu se istražuju socijalnopatološki aspekti problematike nasilničkih grupacija na prostoru Srbije. Nakon osvrta na pojam i karakteristike navedenih nasilničkih grupa, izvršena je hronološka analiza različitih oblika lokalnog nasilničkog udruživanja za vremenski period od sredine 20. veka do danas. Potom je razmotren odnos između opisanih grupacija i različitih socijalnopatoloških pojavnih formi. U završnom delu sumirana je opšta perspektiva fenomena lokalnog nasilničkog udruživanja i ponuđena je prognoza mogućeg daljeg evoluiranja navedene pojave. Između ostalog, uočen je ključni uticaj razvoja informacijskih tehnologija na transformacije i savremene tendencije delinkventnog (nasilničkog) udruživanja i delinkvencije uopšte, koji može imati dvostruko dejstvo na socijalnopatološke pojave: kao faktor smanjenja prisutnosti nekih od tradicionalnih oblika, ali i kao činilac za ekspanziju određenih novih socijalnopatoloških formi.

KLJUČNE REČI: delinkvencija, nasilje, delinkventno udruživanje, socijalna patologija, društvena devijantnost

¹Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić, e-mail: al.matkovic@gmail.com

1. Pojam i obeležja nasilničke grupe

U cilju označavanja različitih grupa pojedinaca sklonih nasilju, u naučnoj literaturi se susreću raznovrsni pojmovi. Ograničavajući pažnju isključivo na klasične kriminološke radove, moguće je primetiti brojne odrednice koje se međusobno razlikuju kako po obimu, tako i po samoj suštini pojave koju označavaju. Kriminalne grupe, delinkventne grupe, gangovi, bande (maloletničke, omladinske, ulične, delinkventne, kriminalne i dr. [Thrasher, 1927; Shaw & McKay, 1942; Cohen, 1955; Miller, 1958; Short & Strodtbeck, 1965]), delinkventne/kriminalne potkulture (Cohen, 1955; Short, 1968), potkulture nasilja (Wolfgang & Ferracuti, 1967) samo su neki od karakterističnih pojmova. Uvažavajući specifičnosti pojave koja je predmet ovog rada, opredelili smo se za poseban, operativni pojam „nasilnička grupa“ u uverenju da on najviše odgovara osobenostima analiziranog fenomena. Iz jezičkog i smisaonog značenja predložene odrednice mogu se izdvojiti osnovna obeležja, koja svaka od pomenutih grupacija mora posedovati: a) postojanje više (minimum tri) pripadnika grupe; b) njihova sklonost ka nasilju i spremnost na vršenje nasilničkih akata. Pored ovih obaveznih obeležja, postoji niz fakultativnih koja se podudaraju sa specifičnim delinkventnim obrascima različitih grupa (npr. odnos ka kriminalitetu, tipovi kriminalne aktivnosti, odnos ka bolestima zavisnosti, odnos ka drugim socijalnopatološkim pojavama).

2. Evolucija i transformacija grupne nasilničke delinkvencije u Srbiji

Pojavni oblici nasilničkih grupa na prostoru Srbije doživeli su značajne transformacije protekom vremena. Uzroci pomenutih promena svakako leže u većem broju činilaca: istorijskih, društveno-ekonomskih, kulturoloških i dr. (Matković, 2019a, 2019b). Fokusravajući se na period nakon Drugog svetskog rata i nadalje, može se primetiti da je, kao i na globalnom planu, razdoblje sredine dvadesetog veka bilo obeleženo velikom ekspanzijom nasilništva i huliganizma među jugoslovenskom omladinom (Jovanović, 1965). U bliskoj vezi sa tim stoji

i lokalno omasovljavanje pojave omladinskih uličnih bandi tokom pedesetih godina 20. veka. Takvo stanje stajalo je u skladu sa inostranom praksom, budući da su brojna strana istraživanja (naročito na teritoriji SAD) ukazala na veliku rasprostranjenost delinkventnog udruživanja omladine polovinom 20. veka (v: Cohen, 1955; Miller, 1958, 2011). Kao i u slučaju inostranih bandi, jedan od ključnih pojmova (i ujedno jedna od ključnih zajedničkih vrednosti unutar grupe) bila je teritorija na koji je određena banda „polagala pravo“. Druga osnovna odlika pomenutih grupacija proizilazi iz njihove suštinske karakteristike – vršenja različitih akata nasilja. U tom pogledu, možemo razlikovati dve kategorije: a) isključivo nasilničke bande (one čiji je jedini cilj formiranja bilo učešće njihovih članova u različitim fizičkim obračunima – najčešće u kolektivnim tučama sa pripadnicima suparničkih bandi) i b) kriminalne omladinske bande čiji su članovi pored vršenja nasilničkih akata učestvovali i u drugim vidovima delinkventnih radnji (pre svega u različitim oblicima imovinskog kriminaliteta). Što se tiče stepena organizovanosti, lokalne bande iz navedenog perioda pokazivale su različite oblike i stepnje interne organizacije (up: Todorović, 1973). Za razliku od američkog prototipa omladinske delinkventne grupe, u okviru kog je veoma često bila prisutna precizno ustrojena hijerarhijska organizacija i podela zaduženja (Klein, 1997; Schneider, 2001; Van Pelt, 2018), na prostoru Jugoslavije to je bila dosta ređa pojava. Usled toga, mnoge tadašnje lokalne nasilničke grupe nisu predstavljale klasične, dobro organizovane bande, već se pre radilo o *ad hoc* grupacijama² lica sličnog uzrasta koja su, po pravilu, naseljavala isti deo jednog naselja i koja su se povremeno udruživala u cilju obračuna sa svojim suparnicima (Matković, 2018a: 307 i d.).

Tokom šezdesetih godina 20. veka dolazi do značajnih inovacija u obeležjima uličnih bandi u Jugoslaviji. Važan faktor u tim promenama predstavljalo je lokalno omasovljavanje upotrebe droge krajem navedene dekade (Matković, 2018a: 304, 306). Ipak, čini se da pojava droge među omladinom u svojoj inicijalnoj fazi nije izazvala toliko dubinske promene u strukturi bandi, kao što je to bio slučaj u inostranoj praksi (naročito u SAD), budući da na prostoru Jugoslavije u to vreme još uvek

² Za takve primere u Novom Sadu tokom 1950-ih godina, up: Vrgović, 2011: 289-290.

nisu postojale društvene predispozicije za nastanak istovrsnih socijalnih problema (velika omasovljenost narkomanije, razvijeno kriminalno podzemlje, strukturisan i dobro organizovan narko-biznis, borba za teritoriju i prevlast na narko-tržištu i dr. [v: Miller, 1974; Klein, 1997]). Takođe, kao i u svetu, i u Srbiji (odnosno u čitavoj SFRJ) jedan od faktora koji je bitno uticao na evoluciju omladinskog udruživanja (kako socijalno poželjnog, tako i socijalno patološkog) jeste fenomen omladinskih potkultura.³ Porast lokalne popularnosti rokenrol muzike tokom 1960-ih godina korenito je promenio životne stilove i navike mladih, što je neminovno moralo naći odraza i na polju delinkventnog udruživanja omladine. Protekom vremena i pojavom novih muzičkih potkultura došlo je do usložnjavanja potkulturne scene, odnosno do formiranja novih, nekada i međusobno sukobljenih potkulturnih grupa.⁴ U odnosu na dotadašnje stanje, važna novina bila je ta da pripadnici delinkventnih muzičkih potkultura, po pravilu, nisu bili ujedinjeni po teritorijalnom principu (kao što je to bio slučaj sa uličnim bandama), već na osnovu istovetnosti potkulturnih interesovanja, stila i stavova njihovih pripadnika.

Jedna od najznačajnijih i po uticaju najdalekosežnijih promena jeste lokalna pojava i popularizacija navijačkog huliganizma. Iako je navijačko nasilje postojalo na teritoriji Srbije i u ranijim decenijama (Kovač, 2005: 356), prvi talas ekspanzije ovog tipa huliganizma vezuje se za sedamdesete (Lalić, 1990: 116), a omasovljavanje i formiranje dobro organizovanih navijačkih huliganskih grupa za osamdesete godine dvadesetog veka (up: Misić & Kešetović, 2012: 103; Milojević, Simonović, Janković, Otašević & Turanjanin, 2014: 29). U tom pogledu, primećuje se relativno kasnije lokalno širenje pomenute pojave koja je u pojedinim inostranim zemljama imala znatno dužu istoriju⁵, te čija recepcija na prostoru Jugoslavije je uglavnom bila oblikovana prema modelima navijačkih grupa iz inostranstva – pre svega iz Engleske, kao kolevke fud-

³ Uopšteno o omladinskim potkulturama v: McKay, 1996; Hall and Jefferson, 2003; Huq, 2007; Brake, 2013.

⁴ O muzičkim potkulturama v: Hebdige, 1979.

⁵ O fenomenu navijačkog huliganizma v. više u: Kerr, 1994; Armstrong, 1998; Frosdick, Marsh, 2005; Spaaij, 2006; Dunning, Murphy, & Williams, 2014.

balskog huliganizma (Lalić, 1990). Sa lokalnom ekspanzijom navijačkih huliganskih grupa dolazi do uvođenja novog centralnog pojma – sportskog kluba za koji se navija – kao ključnog faktora kohezije nasilničke grupe. Analogno navedenom, težište sukoba između različitih nasilničkih grupa premešta se na polje identifikovanja sa sportskim klubom i navijačkom/huliganskom grupom koja podržava pomenuti klub. Međutim, uprkos pomenutim inovacijama, navijačko-huliganski model organizovanja inkorporisao je i bitne elemente drugih nasilničkih grupacija koje su mu prethodile (npr. važnost teritorije na kojoj grupa deluje, organizovanje grupe slično modelu bande i dr), ujedno preuzimajući od njih primat kao lokalno najpopularniji model nasilničkog udruživanja.

Građanski rat na prostoru Jugoslavije ostavio je korenite posledice na niz faktora: društvenopolitičkih, socioekonomskih, kulturoloških i dr. Svi navedeni faktori imali su određeni uticaj i na evoluciju delinkventne nasilničke strukture. Najznačajniju inovaciju na polju lokalnog nasilničkog udruživanja u pomenutom periodu predstavljala je pojava „dizel“ potkulture. Radilo se o autohtonom fenomenu koji je, kao samostalna potkultura, nastao na prostoru Srbije (Matković, 2019b: 52–53) i koji je svojom rasprostranjenošću u velikoj meri obeležio poslednju deceniju 20. veka. Sa ekspanzijom „dizel“ pokreta došlo je do eskalacije nasilja, ali i kriminaliteta uopšte. Za razliku od ranijeg stanja, upotreba vatrenog oružja od strane pripadnika pomenute potkulture postala je redovna pojava. Nasuprot pređašnjem periodu, u kome je to bila retkost, fizički obračuni sa smrtnim ishodom postali su frekventni. Istovremeno, u okviru kriminalne strukture „dizel“ pokreta došlo je do popularizacije nove pojave: unapred isplaniranih likvidacija kriminalnih suparnika. Veoma značajnu odliku ovog pokreta predstavljala je i povezanost dela njegovih pripadnika sa domenom organizovanog kriminaliteta (v. Kronja, 2006: 91). Imajući na umu sve navedeno, može se uočiti da „dizel“ pokret, posmatrano generalno za čitav analizirani period, predstavlja najveću lokalnu specifičnost na polju delinkventnog nasilničkog udruživanja (Matković, 2019b: 52).

Među drugim inovacijama nastalim tokom 1990-ih godina treba izdvojiti ekspanziju političkih nasilničkih potkultura.⁶ U tom pogledu treba primarno uočiti formiranje različitih nasilničkih grupacija

⁶ O pojmu političkih omladinskih potkultura v: Matković, 2018b.

sa ideologijom iz domena ekstremne desnice (neonacizam, neofašizam, klerofašizam, ultranacionalizam i dr.) [v: R. Đorđević, 1998; D. Đorđević, 2013]. Ova pojava načelno stoji u skladu sa iskustvom većeg broja država u istočnoj Evropi u kojima je, nakon sloma socijalizma, došlo do ekspanzije ekstremno desničarskih grupa i pokreta (v: Harris, 1994; Hockenos, 1994; Cheles, Ferguson, & Vaughan, 1995). Sa druge strane, uočava se i postupno pojavljivanje ekstremno levičarskih grupacija sklonih primeni nasilja (v: Milinović & Perović, 2012; Matković, 2018c). Čini se osnovanim pretpostaviti da je ekspanzija takvih kolektiva bila direktno povezana sa porastom popularnosti njima suprotnih grupacija, odnosno da se radilo o svojevsnom levičarskom reakcionarnom odgovoru na procvat desničarskog nasilničkog udruživanja i ultradesničarske ideologije uopšte. Analizirajući potkulturne aspekte pomenutih ekstremno levičarskih grupa, može se konstatovati njihovo značajno preklapanje sa pojedinim vrstama muzičkih potkultura tradicionalno levičarskog usmerenja (po pravilu iz okrilja *punk rock* pokreta) [Milinović & Perović, 2012].

Nakon početka 2000-ih, u Srbiji je, shodno globalnoj tendenciji, primetno postepeno opadanje značaja jasno izdiferenciranih muzičkih potkultura. To je imalo direktnog odraza na smanjenje uticaja muzičkih potkulturnih stilova na organizovanje omladinskih delinkventnih (nasilničkih) grupacija. Takođe, počevši od okvirnog perioda sredine 2000-ih uočava se i pad uticaja delinkventnih kolektiva iz domena političkog potkulturnog miljea. Pomenuta pravilnost se naročito odnosi na različite militantne frakcije iz okrilja ekstremne desnice. Jedina kategorija koja pokazuje značajnu vitalnost i doživljava dalju delinkventnu ekspanziju jeste domen navijačkog huliganizma. Među aktuelnim tendencijama u ovoj oblasti mogu se izdvojiti: učestalo povezivanje sa sferom organizovanog kriminaliteta, frekventna upotreba vatrenog oružja, povećanje broja obračuna sa smrtnim ishodom, kao i onih obračuna koji nisu direktno povezani sa navijačkim huliganizmom, već sa „profesionalnom“ kriminalnom delatnošću involviranih pojedinaca i dr.

Na kraju, bez želje za upuštanjem u detaljnije razmatranje ove složene problematike, mogu se samo nabrojati neki od opštih činilaca koji su uticali na nastanak specifičnosti nasilničkog udruživanja u Srbiji

u odnosu na tipične modele iz inostrane prakse.⁷ To su pre svega: rasno homogena sredina i odsustvo rasne segregacije; relativno homogena nacionalna sredina i manje izražena nacionalna segregacija; slabije zastupljeno klasno raslojavanje stanovništva (do raspada SFRJ); relativno niska stopa ekonomske imigracije iz inostranstva; prisustvo međuetničkih i međukonfesionalnih tenzija između bivših jugoslovenskih naroda; načelno odsustvo getoizacije; struktura naselja u Srbiji (sa izuzetkom Beograda, nepostojanje milionskih gradova koji su u teoriji prepoznati kao žarišta delinkventnog udruživanja, manji broj velikih gradova, niži stupanj urbanizacije, prisustvo delinkventnog udruživanja i u manjim naseljima [kako urbanim, tako i ruralnim]) i dr. (v: Todorović, 1966; Todorović, Lazarević, Jašović, & Ignjatović, 1970; Matković, 2019a, 2019b).

3. Nasilničke grupe i socijalnopatološke pojave

Pod socijalnopatološkim pojavama uobičajeno se podrazumeva niz različitih pojava koje se u datoj društvenoj sredini i u datom vremenskom periodu mogu oceniti kao društveno devijantne, odnosno kao odstupajuće od ustanovljenih normi (pravnih ili moralnih) pomenute sredine. Prema definiciji koju je ponudio prof. M. Bošković, socijalnopatološke pojave su one „devijantne pojave kojima se ugrožavaju određena društvena dobra i vrednosti, pre svega zdravlje ljudi, njihova radna sposobnost, materijalna dobra, kulturne i moralne vrednosti, a koje izazivaju društvenu reakciju u vidu kaznene, običajne ili moralne sankcije“ (Bošković, 2020: 9). Oslanjajući se u osnovi na tipologiju pomenutog autora (Bošković, 2020: 67 i d.), kao i na druge klasifikacije koje na sličan način pristupaju problemu socijalne patologije⁸, te uvažavajući opšte ciljeve ovoga rada, u produžetku će biti analiziran odnos

⁷ Naročito u odnosu na praksu u Sjedinjenim Američkim Državama, budući da su na osnovu iskustva SAD u suočavanju sa opisanim tipovima delinkvencije formirane neke od najuticajnijih kriminoloških i socioloških teorija.

⁸ Detaljnije o socijalnopatološkim/društveno devijantnim pojavama i njihovoj tipologiji u domaćoj literaturi up: Đurić, 1961; Jakovljević, 1984; Milutinović, 1988; Špadijer-Džinić, 1988; Janković & Pešić, 1988; Milosavljević, 2003; Jugović, 2007; Bošković, 2020. i dr.

između nasilničkog delinkventnog udruživanja i sledećih vidova društveno devijantne fenomenologije: 1) kriminaliteta, 2) bolesti zavisnosti, 3) besposličarenja, skitničenja, prosjačenja, 4) prostitucije, 5) kockanja, 6) seksualnih devijacija, 7) samoubistava i pokušaja samoubistva.

3.1. Kriminalitet

Osnovna veza između kriminaliteta i nasilničkog udruživanja zasnovana je na samoj prirodi pomenutog udruživanja, odnosno na njegovoj povezanosti sa sferom nasilja. Otuda je ova konekcija najizraženija sa *deliktima nasilja*. Tu se, pre svega, misli na akte nastale u okviru fizičkog obračuna grupa ili pojedinaca – pripadnika suprotstavljenih nasilničkih grupa, ali i na fizičko ugrožavanje drugih građana koji nisu pripadnici nasilničkih grupacija. Imajući u vidu da sklonost ka nasilju i njegova primena predstavljaju konstitutivno obeležje svih analiziranih delinkventnih grupacija, može se konstatovati da je njihova povezanost sa nasilničkim kriminalitetom permanentna tj. da je kontinuirano i ujedno nužno prisutna u svim razvojnim fazama predmetne pojave.⁹ U bliskoj vezi sa primenom nasilja nalazi se i kategorija *seksualnih delikata*. Iako vršenje seksualnih delikata nije samo po sebi karakteristično za fenomen nasilničkog udruživanja, moguće je uočiti određene pravilnosti. Radi se, pre svega, o vršenju različitih krivičnih dela protiv polne slobode u saučesništvu (primera radi, slučajevi grupnih silovanja od strane članova uličnih bandi).

Što se tiče povezanosti sa drugim tipovima kriminaliteta, takve veze su uslovljene prirodom konkretne nasilničke grupacije i to primarno faktorom da li je data grupa, osim uključenosti u nasilničke akte, sklona vršenju i drugih tipova krivičnih dela. U slučaju da je odgovor potvrđan, kategorija *imovinskih delikata* takođe se uočava kao frekventno zastupljena u praksi. Analogno deliktima nasilja, vršenje imovinskih delikata isto predstavlja pojavu koja je karakteristična za sve analizirane epohe razvoja delinkventnog udruživanja.¹⁰

⁹ O nasilnim aktima omladinskih bandi na prostoru Jugoslavije, v: Todorović, 1973. Za aktuelnije tendencije omladinskog nasilja u Srbiji, v. npr.: Stevanović, 2010; Ignjatović, 2014.

¹⁰ Za period Jugoslavije, v: Todorović, 1973.

Izuzetno važna relacija između nasilničkog udruživanja i kriminaliteta (odnosno delinkvencije uopšte) postoji u oblasti *maloletničke delinkvencije*. Ova sintetička kategorija, koja obuhvata niz delinkventnih radnji i ponašanja, veoma je značajna za fenomen nasilničkog udruživanja zbog toga što, prema svim raspoloživim materijalima, maloletnici predstavljaju izuzetno veliki deo populacije brojnih nasilničkih grupa koje su predmet naše analize. To se naročito odnosi na pitanje uličnih bandi u okviru kojih je, usled specifičnosti i omasovljenosti pojave, na polju teorije formirana i zasebna kategorija „maloletničkih bandi“. Međutim, prisustvo maloletnika značajno je i u nizu drugih nasilničkih kategorija – od potkulturnog nasilničkog udruživanja (gde lica tinejdžerskog uzrasta predstavljaju ubedljivu većinu), preko navijačkog huliganizma, sve do specifičnih, političkom ideologijom oblikovanih potkultura u kojima značajan deo populacije takođe čine maloletna lica. Slično kao i u prethodnim primerima i pojava maloletničke delinkvencije karakteristična je za sve evolutivne faze i forme nasilničkog udruživanja.¹¹

Konekcija između nasilničkih grupa i *organizovanog kriminaliteta* je sekundarnog karaktera, budući da su osnovna, primarna obeležja pomenutih grupacija povezana isključivo sa primenom nasilja. Međutim, takva veza može postojati u slučaju pojedinih grupa čiji su članovi, paralelno sa vršenjem akata nasilja, involvirani i u vršenje različitih lukrativnih kriminalnih aktivnosti. U pogledu Srbije, primećuje se relativno kasnije povezivanje nasilničkih kolektiva sa organizovanim kriminalitetom. To stoji u vezi sa opštom okolnošću kasnijeg lokalnog omasovljavanja pojave organizovanog kriminaliteta koji svoju ekspanziju na prostoru Jugoslavije beleži naročito od početka jugoslovenskog građanskog rata (v: Grubač, 2009).

¹¹ Za tendencije u Srbiji u različitim razdobljima, v. npr: Jovanović, 1965; Todorović, 1973; Ljubičić, 2006; Ignjatović, 2014, 2015.

3.2. Bolesti zavisnosti

3.2.1. *Alkoholizam*

Prisustvo alkohola u okviru nasilničkih grupa oduvek je bilo isticao ne samo kao frekventna pojava, već i kao važan etiološki faktor same delinkvencije pripadnika navedenih grupacija. Bilo da je reč o uličnim bandama, muzičkim potkulturama, navijačkom huliganizmu ili drugim kategorijama, konzumiranje alkohola uočava se kao veoma zastupljeno. Takvo opšte stanje u inostranoj praksi stoji u potpunoj saglasnosti sa prilikama u Srbiji, budući da je česta upotreba alkohola oduvek predstavljala prateću pojavu većine oblika lokalnog nasilničkog udruživanja.¹² Izuzetke od ove pojave uglavnom čine individualni primeri apstinencije od konzumiranja alkoholnih pića, dok u znatno ređim slučajevima može biti reč i o tendencioznom kolektivnom uzdržavanju od navedenog poroka od strane čitave nasilničke grupe. Međutim, iako u inostranom iskustvu postoji veći broj primera za takvu pojavu, oskudni raspoloživi podaci za prostor Srbije ne pružaju dovoljno materijala za procenu realne lokalne rasprostranjenosti pomenute prakse.

3.2.2. *Narkomanija*

Na prostoru Srbije i generalno Jugoslavije narkomanija je, kao omasovljena pojava među mladima, registrovana krajem šezdesetih godina 20. veka (Todorović, 1973; Petrović i dr., 1980). To upućuje na zaključak da u analiziranom razdoblju (od završetka Drugog svetskog rata i nadalje) konzumiranje droge među lokalnim pripadnicima nasilničkih grupacija nije bilo rasprostranjeno tokom perioda koji premašuje dve decenije. Radi se o značajnoj razlici u odnosu na iskustva iz prakse pojedinih zapadnih društava (naročito SAD), gde je prisustvo droge među mladima registrovano već tokom pedesetih a postalo omasovljeno još početkom šezdesetih godina 20. veka (v: Cohen & Short, 1958; Bernstein, 1964). Upoređujući izneti podatak sa hronologijom ispoljavanja različitih oblika lokalnog nasilničkog udruživanja, moguće je primetiti da upotreba narkotika praktično uopšte nije bila zastupljena među

¹² O odnosu upotrebe alkohola i maloletničke delinkvencije u Jugoslaviji, v: Jovanović, 1966; Todorović, 1973.

članovima jugoslovenskih omladinskih bandi sve do druge polovine 60-ih godina prošloga veka. Tek od kraja pomenute decenije primećuje se ekspanzija korišćenja droge, pri čemu je ova pojava svakako bila prilično neujednačena i zavisila je od niza faktora kako opštih (geografskih, demografskih, socioekonomskih, kulturoloških i dr.)¹³, tako i onih karakterističnih za konkretnu delinkventnu grupu (uzrast pripadnika, njihove psihosocijalne karakteristike, priroda nasilničke grupacije, ideologija, stavovi, kolektivne vrednosti i interesovanja članova i sl.).¹⁴ Prvi masovniji talas narkomanije među mladima u jugoslovenskom društvu vezuje se za pojavu omladinskih potkulturnih i kontrakulturnih pokreta krajem 1960-ih godina. Iz ovoga proizilazi načelni, istorijski značaj relacije između jednog dela omladinskih (delinkventnih) potkultura i upotrebe narkotika, kao socijalnopatološke pojave. Što se tiče kasnije evolucije veze između droge i delinkventnih grupacija, važno je uočiti uticaj povezivanja pojedinih grupacija sa sferom organizovanog kriminaliteta, u smislu uključivanja njihovih članova u organizovani lanac proizvodnje i trgovine narkoticima. U pojedinim slučajevima, posledica ove pojave jeste približavanje ili potpuno izjednačavanje klasične nasilničke grupe sa profesionalnom kriminalnom organizacijom (primera radi, transformacija navijačko-huliganskog identiteta i njegovo potiskivanje profesionalnim kriminalnim identitetom kao preovlađujućim).

3.3. Besposličarenje, skitničenje i prosjačenje

Socijalnopatološke pojave besposličarenja, skitničenja i prosjačenja, iako međusobno različite, imaju značajne dodirne elemente usled čega ih je, zarad preglednosti, opravdano razmotriti u zajedničkom kontekstu¹⁵ odnosa prema nasilničkim grupama. Svi raspoloživi izvori ukazuju da je povezanost između besposličarenja i nasilničkog udruživanja veoma česta (Idris, 2016), usled čega ni iskustvo Srbije ne predstavlja izuzetak u tom pogledu (v: Todorović, 1973). Štaviše, upravo se

¹³ O uticaju demografskih i socioekonomskih faktora na zloupotrebu droga kod mladih u Srbiji.v: Janičijević, 2017.

¹⁴ O ovim faktorima više u: Petrović i dr., 1980.

¹⁵ Takvo grupisanje ponuđeno je u tipologiji M. Boškovića (2020: 212).

viškom slobodnog vremena neretko i nastoji objasniti deo uzročnosti pojave nasilničkog udruživanja (Todorović, 1973). U slučaju da se radi o kriminalnim grupama koje se bave različitim oblicima imovinskog kriminaliteta, odnos između nezaposlenosti i opisanog tipa delinkventnog udruživanja je dodatno uočljiv. Što se tiče skitničenja, konekcija je posebno uočljiva u slučaju različitih nomadskih, „lutajućih“ bandi (primera radi, pojava *outlaw* bajkerskih bandi u pojedinim državama). No ovaj fenomen, po svemu sudeći, tokom dosadašnje istorije nije u većoj meri bio zastupljen na prostoru Srbije. U pogledu prosjačenja, povezanost je naročito vidljiva na primeru određenih, više ili manje organizovanih prosjačkih grupacija (u slučaju da su pripadnici takvih grupa skloni primeni nasilja).¹⁶ Takođe treba istaći i sledeću pojavu koja bi se delimično mogla okarakterisati kao specifična vrsta prosjačenja. Radi se o grupnom obraćanju licima na javnim mestima sa molbom za dobijanje određene pomoći u novcu ili stvarima, ali uz postojanje implicitne pretnje ili indirektnog stavljanja u izgled određenog zla koje im se može desiti u slučaju da ne pruže traženu materijalnu pomoć.¹⁷

3.4. Prostitucija

Imajući u vidu da su tokom čitavog analiziranog perioda ubedljivu većinu pripadnika lokalnih nasilničkih grupa činili muškarci, kao i podatak o znatno manjoj lokalnoj rasprostranjenosti muške u odnosu na žensku prostituciju, može se konstatovati da ne postoji značajnija direktna veza između prostitucije kao sociopatološke pojave i fenomena nasilničkog udruživanja. Ipak, određena konekcija se može uočiti posredno. Takve relacije mogu da budu različite i da variraju od prijateljskih (međusobno druženje i identifikacija po sličnim ekonomskim, socijalnim, kulturnim i drugim obeležjima; stupanje u emotivno-seksualne relacije) do poslovnih (korišćenje usluga prostitutki, pružanje zaštite prostitutkama, organizovanje ili omogućavanje vršenja prostitucije,

¹⁶ U domaćoj literaturi više o skitničenju i prosjačenju, v. npr. u: Jugović, 2009; Nikolić, 2010.

¹⁷ Kao karakteristični primeri iz dosadašnje prakse u brojnim naseljima u Srbiji mogu se istaći: obraćanje za novac ili za druge predmete (najčešće cigarete), „prodavanje cigle“ i sl.

posredovanje u njenom vršenju i sl.). Imajući u vidu prikazanu opštu evoluciju lokalnog nasilničkog udruživanja, opravdano je primetiti da su pojave poput organizovanja prostitucije od strane kriminalnih grupacija u Srbiji naročito počele da uzimaju maha nakon početka ekspanzije organizovanog kriminaliteta.¹⁸

3.5. Kockanje

Načelno je moguće uočiti određene konekcije između nasilničkih grupacija i kockanja, kao socijalnopatološke pojave. U tom uzajamnom odnosu, pripadnici nasilničkih grupa mogu se pojaviti kao korisnici, ali i kao pružaoci kockarskih usluga. U ulozi korisnika, reč je o klasičnoj sklonosti pojedinaca ka nekom od vidova kockanja, pri čemu se ne uočavaju bitnije specifičnosti koje bi se odnosile isključivo na pripadnike delinkventnih grupa. Što se pak tiče učešća u pružanju kockarskih usluga, članovi nasilničkih grupa mogu biti prisutni u različitim ulogama, od neorganizovanih ili poluorganizovanih oblika kocke, pa sve do kockarskih aktivnosti visokog profila (kako nezakonitih, tako i legalnih). Kao i u ranije prikazanim primerima sofisticiranijih kriminalnih aktivnosti, odnos sa sferom organizovanog kriminaliteta i u ovom kontekstu može biti od značaja. U svakom slučaju, iako postoje određeni indikatori i hipoteze o mogućim direktnijim vezama između (nasilničke) delinkvencije i kockanja¹⁹, raspoloživi podaci ne pružaju dovoljno osnova za kategorički zaključak da su pripadnici nasilničkih grupa (kako u Srbiji, tako i uopšte) skloniji kockanju u većoj meri u odnosu na ostatak populacije.

¹⁸ O obeležjima prostitucije u Jugoslaviji zaključno sa osamdesetim godinama prošlog veka, v: Radulović, 1986. Za kasniji period, v. npr.: Spasić, 2007; Stojaković & Petrović-Ranitović, 2013.

¹⁹ Prema jednom istraživanju sprovedenom na teritoriji Zagreba, uočeno je da sklonost adolescenata ka određenim delinkventnim radnjama (vršenje krađa i razbojništava) može biti prediktor njihovog učešća u kockanju. V: Dodig & Ricijaš, 2011: 52.

3.6. Seksualne devijacije

U kategoriju seksualnih devijacija može se svrstati niz različitih pojava, pri čemu je značajno uočiti veliku raznovrsnost i heterogenost u pristupima različitih autora ovom problemu. Kao opštije kategorije, koje obuhvataju veći broj konkretnih tipova devijacija, u literaturi se, između ostalog, susreću sledeće odrednice: seksualne inverzije, seksualne perverzije, seksualne anomalije i dr. (Bošković, 2020: 246 i d.). Međutim, nezavisno od toga za koji konkretan pristup i tipologiju se opredelili, za potrebe našeg istraživanja dovoljno je osvrnuti se na etiološke aspekte seksualnih devijacija. Naime, uzroci većine devijacija iz ove kategorije (sa izuzetkom prostitucije) uglavnom potpadaju u kategoriju psiholoških (eventualno psihosocijalnih) činilaca, dok je socijalni faktor uzročnosti veoma redukovan. Analogno navedenom, zadržavajući određene ograde, čini se ipak da pitanje sklonosti pojedinca ka seksualnim devijacijama ostaje primarno u domenu njegovih individualnih psihičkih osobina, pri čemu faktor socijalne sredine (u ovom slučaju, naročito nasilničke grupacije kojoj pojedinac pripada) nije od većeg značaja za razumevanje ove pojave.

3.7. Samoubistva i pokušaji samoubistva

Samoubistva i pokušaji samoubistva²⁰ predstavljaju važan segment sociopatološke fenomenologije, koji poseduje značajne konekcije sa drugim društveno devijantnim pojavama. Međutim, u kontekstu nasilničkog delinkventnog udruživanja, prema raspoloživim saznanjima, ne mogu se uočiti indikatori koji bi ukazivali na relevantnije direktne korelacije između ova dva fenomena. Nesumnjivo, imajući u vidu rasprostranjenost samoubistava, kao sastavnog dela društvene realnosti, jedan deo pripadnika suicidalne populacije svakako može poticati iz određenih socijalnih sredina koje bi se mogle okarakterisati kao nasilničke. No postojeće informacije ne daju osnova za uspostavljanje direktne relacije između ove dve devijantne pojave, budući da nisu dostupni

²⁰ J. Špadijer-Džinić klasifikuje samoubistva i pokušaje samoubistva u dve zasebne kategorije socijalnopatoloških pojavnih oblika, nudeći prihvatljive argumente u prilog takvog pristupa. V: Špadijer-Džinić, 1988.

pokazatelji koji bi ukazivali da lica sklona suicidu u većem broju dolaze iz nasilničkih kolektiva u odnosu na broj suicidalnih osoba iz opšte populacije.²¹

4. Zaključna razmatranja, perspektive i prognoza dalje evolucije

Na osnovu izloženog, moguće je zaključiti da povodom relacije između nasilničkog udruživanja i socijalnopatoloških pojava, veća povezanost postoji u odnosu na dva važna pojavna oblika socijalne patologije: kriminalitet i bolesti zavisnosti. U pogledu ostalih oblika društvene devijantnosti, iako u manjoj meri, prisutna je određena konekcija sa pojedinim vidovima mentalno-socijalnih devijacija (besposličarenje, skitničenje, prosjačenje, kockanje) i sa prostitucijom. Sa druge strane, nije uočljiva relevantnija povezanost sa ostalim vrstama seksualnih devijacija, kao ni sa kategorijom samoubistava i pokušaja samoubistva.

Posmatrano na generalnom nivou, može se konstatovati da nasilničko udruživanje u Srbiji predstavlja heterogenu i dinamičnu pojavu čije su transformacije diktirane nizom društvenih činilaca kako opštih, internacionalnih, tako i onih posebnih koji su od specifičnog uticaja na lokalnu sredinu. Pomenuta pojava poseduje brojne sličnosti sa istovrsnim primerima iz inostrane prakse, ali u isto vreme zadržava i određen broj osobenosti uslovljenih spletom različitih društvenih faktora (Matković, 2018a, 2019a, 2019b). Takve osobenosti su većinom kvantitativne prirode, ali je ukazano i na određene primere kvalitativnih, autentičnih posebnosti lokalnog grupnog nasilništva. Što se tiče prikazanih tradicionalnih tipova nasilničkog grupisanja, najveću vitalnost ispoljava navijački huliganizam, koji na području Srbije i dalje predstavlja veoma popularnu i omasovljenu potkulturu. Ipak, uprkos njenoj načelnoj stabilnosti i manjoj podložnosti promenama, i u okviru njega je moguće primetiti određene inovacije, naročito u vezi sa progresom informacionih tehnologija. Radi se, pre svega, o relativno novoj, specifičnoj pojavi koja se može definisati kao „internet huliganizam“ i u okviru koje se hu-

²¹Među klasičnim domaćim psihijatrijskim, psihološkim i sociološkim studijama fenomena samoubistva, v. između ostalih: Milovanović, 1929; Biro, 1982; Kapamadžija, Šovljanski, & Biro 1990; Petrović, Opalić, & Radulović, 1990.

ligansko ponašanje (uvrede, pretnje i drugi vidovi [verbalnog] nasilja) umesto u realnom svetu (na ulici, na sportskim mečevima i sl.) izražava u virtuelnom prostoru, isprva preko internet foruma i *chatova*, a poslednjih godina naročito preko društvenih mreža.²²

Različite demografske promene (opadanje nataliteta, migracija stanovništva u veće gradove, odumiranje manjih sredina, naglašena ekspanzija velikih gradskih centara), kao i niz sociopolitičkih, socioekonomskih, kulturoloških i drugih činilaca samo su neki od važnijih faktora koji utiču na promenu prostorne distribucije nasilničkog udruživanja, ali i na pojedina konstitutivna obeležja samih nasilničkih grupa. Čini se, međutim, da najspecifičniji aktuelni činilac promena predstavlja ekspanzija informacionih tehnologija, kao fenomen koji na lokalnom području beleži veće prisustvo tokom poslednje dve decenije. IT progres je korenito promenio obeležja savremenog života, što je imalo naročitog uticaja na oblikovanje životnih navika dece i omladine (te samim tim i mlađe delinkventne populacije). Poznato je da mladi sve manje vremena provode „na ulici“ (odnosno na javnim mestima), a sve više u virtuelnom svetu, „ispred ekrana“ tj. ispred različitih savremenih tehnoloških uređaja. Otuda se stiče utisak da se u aktuelno doba progresivno gubi značaj delinkventne grupe, kao jednog od tradicionalnih oblika (negativne) socijalizacije dela omladine (Matković & Novakov, 2018). Istovremeno, virtuelni prostor pruža ogromne mogućnosti za različite inovativne vidove povezivanja među ljudima, pri čemu ne treba smetnuti s uma ni mogućnost njihovog delinkventnog povezivanja.

Što se tiče konkretnih tipova socijalnopatoloških pojava, njihovo ispoljavanje se takođe neminovno sve više prilagođava promenama u IT sferi i savremenom, „sajber“ obrascu života. Devijantne pojave koje o tome svedoče su brojne i raznovrsne: sajber kriminalitet (sa nizom svojih podvrsta), širok spektar mentalno-socijalnih devijacija uslovljenih ili podstaknutih tehnološkim progresom, brojni vidovi zavisnosti od tehnologije i dr.²³ Fokusrajući se na (grupnu) nasilničku delinkvenciju, može se izdvojiti nekolicina karakterističnih primera: različiti oblici ver-

²² O interakciji fudbalskog huliganizma i interneta, v. npr: Fafinski, 2013.

²³ Detaljnije o sajber kriminalitetu, v. npr: Wall, 2007; Yar & Steinmetz, 2019. O zavisnosti od interneta, v: Shaw & Black, 2008; Weinstein & Lejoyeux, 2010.

balnog i psihološkog nasilja vršenog uz upotrebu tehnologije, virtuelno (mahom onlajn) maltretiranje i uznemiravanje (*cyberbullying*²⁴), internet huliganizam i dr. Ipak, važno je istaći da je bitna tendencija koja je povezana sa tehnološki uslovljenom delinkvencijom zapravo povećanje individualizma među delinkventima, odnosno smanjenje značaja delinkventnog kolektiva. U skladu sa svim navedenim, nameće se zaključak o dvojakoj transformaciji (nasilničke) društvene devijantnosti usled uticaja IT razvitka. S jedne strane se uočava opadanje zastupljenosti nekih tradicionalnih vidova socijalnopatoloških pojava (naročito onih koje su uslovljene postojanjem delinkventne grupe u realnom, fizičkom svetu), dok se, sa druge strane, može očekivati dalja ekspanzija pojedinih patoloških oblika kompatibilnih sa savremenim, tehnološki uslovljenim društvenim ambijentom. Imajući u vidu da je fizičko nasilje nužno povezano sa prisustvom u fizičkoj realnosti, stiče se utisak o pozitivnom uticaju opisanog tehnološkog progressa na smanjenje stope nasilničke delinkvencije. Međutim, bitno je podsetiti na značaj i zastupljenost drugih kategorija nasilja (verbalnog, psihičkog/psihološkog) kojima tehnološki napredak upravo doprinosi u smislu pružanja novih metoda i tehnika za ispoljavanje agresije (v: Nocentini et al., 2010; Smith, 2012). Rezimirajući izneto, može se uočiti da iako dalja evolucija i moguće karakteristike nasilničkog udruživanja ostaju u velikoj meri neizvesni, čini se osnovanim pretpostaviti da će pomenuta pojava u budućnosti sve manje biti nužno vezana za svoju maticu tj. za ulicu, postajući u sve većoj meri konektovana sa virtuelnim prostorom, kao pogodnim domenom za ispoljavanje brojnih vidova socijalnopatološkog ponašanja.

Literatura

- Armstrong, G. (1998). *Football Hooligans. Knowing the Score*. Oxford: Berg Publisher Ltd.
- Bernstein, S. (1964). *Youth on the Streets*. New York: Association Press.
- Biro, M. (1982). *Samoubistvo-psihologija i psihopatologija*. Beograd: Nolit.
- Bošković, M. (2020). *Socijalna patologija*. Novi Sad: USEE.
- Brake, M. (2013). *Comparative Youth Culture: The Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures in America, Britain and Canada*. London and New York: Routledge.

²⁴ O *cyber bullying* fenomenu, v: Kowalski, Limber & Agatston, 2012.

- Cheles, L., Ferguson, R., & Vaughan, M. (1995). *The Far Right in Western and Eastern Europe*, Harlow: Longman Publishing Group.
- Cohen, A. (1955). *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. Glencoe: The Free Press.
- Cohen, A., & Short, J. (1958). Research in delinquent subcultures. *Journal of Social Issues*, 14(3), 20–37.
- Dodig, D., & Ricijaš, N. (2011). Kockanje zagrebačkih adolescenata–uloga psihopatskih osobina, rizičnog i delinkventnog ponašanja. *Kriminologija i socijalna integracija*, 19(2), 45–55.
- Dunning, E., Murphy, P., & Williams, J. (2014). *The roots of football hooliganism: An historical and sociological study*. London & New York: Routledge.
- Đorđević, D. (2013). *Skinhedi: momci iz našeg kraja*. Novi Sad: Prometej.
- Đorđević, R. (1998). *Vreme skinhedsa*, Niš: SKC Niš.
- Đurić, M. (1961). Devijantno ponašanje i društvena struktura. *Sociologija*, 3-4.
- Fafinski, S. (2013). In the back of the net: Football hooliganism and the internet. In: Jewkes, Y. (Ed.) (2013). *Crime Online* (pp. 119-137). London: Willan.
- Frosdick, S., & Marsh, P. (2005). *Football Hooliganism*. London: Willan Publishing Limited.
- Grubač, M. (2009). Organizovani kriminal u Srbiji. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46(4), 701–709.
- Hall, S., & Jefferson, T. (2003). *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain*. Oxford: Taylor & Francis.
- Harris, G. (1994). *The Dark Side of Europe: The Extreme Right Today*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hebdige, D. (1979). *Subculture: The Meaning of Style*. London: Routledge.
- Hockenos, P. (1994). *Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*. London: Routledge.
- Huq, R. (2007). *Beyond Subculture: Pop, Youth and Identity in a Postcolonial World*. London & New York: Routledge.
- Idris, I. (2016). *Youth unemployment and violence: Rapid literature review*. Birmingham: GSDRC, University of Birmingham.
- Ignjatović, Đ. (2014). Stanje i tendencije kriminaliteta maloletnika u Srbiji. *Crimen*, 2, 173–195.
- Ignjatović, Đ. (2015). Kriminalitet maloletnika: stara tema i nove dileme. U: Stevanović, I. (2015) (prir.). *Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja* (str. 19–37). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Jakovljević, V. (1984). *Prilozi za socijalnu patologiju*. Beograd: Sloboda.
- Janićijević, K. (2017). *Uticaj demografskih i socioekonomskih faktora na korišćenje psihoaktivnih supstanci kod mladih u Srbiji* (doktorska disertacija). Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet medicinskih nauka.

- Janković, I., & Pešić, V. (1988). *Društvene devijacije – kritika socijalne patologije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Jovanović, Lj. (1965). Maloletnički kriminalitet u Socijalističkoj Republici Srbiji u periodu od 1959. do 1964. godine. *Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu*, 4, 97–124.
- Jovanović, Lj. (1966). Uticaj alkoholizma na maloletničku delikvenciju. *Socijalni radnik*, 1(3), 150–156.
- Jugović, A. (2007). *Teorija društvene devijantnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Jugović, A. (2009). Prošaćenje i skitnja kao socijalni i bezbednosni problem. *Nauka, bezbednost, policija*, 14(3), 153–173.
- Kapamadžija, B., Šovljanski, M., & Biro, M. (1990). *Osnovi medicinske suicidologije*. Beograd/Zagreb: Medicinska knjiga.
- Kerr, J. (1994). *Understanding Soccer Hooliganism*. Buckingham: Open University Press.
- Klein, M. (1997). *The American street gang: Its nature, prevalence, and control*. Oxford: Oxford University Press.
- Kovač, M. (2005). Nasilje u sportu: huliganizam kao oblik nasilja sportske publike. *Zbornik IKSI*, 1–2, 347–374.
- Kowalski, R; Limber, S., & Agatston, P. (2012). *Cyberbullying: Bullying in the digital age* (2nd. ed.). Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Kronja, I. (2006). Urbani životni stilovi i medijska reprezentacija gradskog života i omladinske kulture: potkultura »Silikonske doline« i filmska trilogija Radivoja RašeAndrića. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 10, 89–109.
- Lalić, D. (1990). Nasilništvo nogometnih navijača: geneza fenomena u Jugoslaviji. *Kultura*, 88/90, 111–132.
- Ljubičić, M. (2006). Kretanje maloljetničkog prestupništva u Srbiji u periodu 1980–2004. *Sociološki pregled*, 40(4), 591–613.
- Matković, A. (2018a). Kriminološka obeležja mladalačkih delinkventnih bandi u Novom Sadu u periodu 1945–1965. *Kultura polisa*, 35, 301–317.
- Matković, A. (2018b). Mladalačke potkulture i kriminalitet. *Kultura polisa*, 37, 69–82.
- Matković, A. (2018c). Kriminalitet neonacističkih i neofašističkih potkulturnih grupa u Vojvodini. U: Despotović, Lj. & Ivančević, G. (prir.) (2018). *Vojvodina kao potencijalno geopolitičko žarište u Republici Srbiji* (str. 187–200). Novi Sad/Beograd: Kultura – Polis/Institut za evropske studije.
- Matković, A., & Novakov, I. (2018). Violence Among Adolescents in the Age of Technology – a New Phenomenon or an Old Problem in Serbia?. *Географии детства: междисциплинарный синтез исследовательских подходов и практик*, 29–31. May 2018. Vladivostok, Russia, 9–13.
- Matković, A. (2019a). Uticaj društvenopolitičkih, socioekonomskih i kulturoloških odlika FNRJ na etiologiju i fenomenologiju delinkventnog udruživanja mladih. *Kultura polisa*, 38, 351–363.

- Matković, A. (2019b). Nasilničke potkulture u SR Jugoslaviji – diverzitet, polja ukrštanja, lokalne specifičnosti. *Kultura polisa*, 39, 47–60.
- McKay, G. (1996). *Senseless Acts of Beauty: Cultures of Resistance Since the Sixties*. London: Verso.
- Milinović, D., & Perović, M. (ured.) (2012). *Desni ekstremizam: Ultradesničarske i neonacističke grupacije na prostoru bivše SFRJ*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija.
- Miller, W. (1958). Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency. *Journal of Social Issues*, 14(3), 5–19.
- Miller, W. (1974). American youth gangs: Past and present. *Current perspectives on criminal behavior*, 410–420.
- Miller, W. (2011). *City gangs*. Tempe: Arizona State University School of Criminology and Criminal Justice.
- Milojević, S., Simonović, B., Janković, B., Otašević, B., & Turanjanin, V. (2014). *Mladi i huliganizam na sportskim priredbama*. Beograd: OEBS.
- Milosavljević, M. (2003). *Devijacije i društvo*. Beograd: Draganić.
- Milovanović, M. (1929). *Samoubistvo*. Beograd: Scientia.
- Milutinović, M. (1988). *Kriminologija*. Beograd: Savremena administracija.
- Misić, Z., & Kešetović, Ž. (2012). Huligani u Srbiji u trouglu sporta, politike i kriminala. *Bezbednost*, 54(1), 87–115.
- Nikolić, Z. (2010). Skitničenje i prosjačenje – od nužde do iznude – socijalnopatološki i kriminološki aspekt. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29(1-2), 141–152.
- Nocentini, A., Calmaestra, J., Schultze-Krumbholz, A., Scheithauer, H., Ortega, R., & Menesini, E. (2010). Cyberbullying: Labels, behaviours and definition in three European countries. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, 20(2), 129–142.
- Petrović, M., Špadijer-Džinić, J., Perić, O., Bukelić, J., Petrović, S., Vučković, V., & Korać, V. (1980). *Droga i mladi*. Beograd: Privredna štampa.
- Petrović, R., Opalić, P., & Radulović, D. (1990). *Samoubistva u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Radulović, D. (1986). *Prostitucija u Jugoslaviji*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost „Filip Višnjić“.
- Schneider, E. (2001). *Vampires, Dragons, and Egyptian Kings: Youth Gangs in Postwar New York* (2nd ed.). Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Shaw, C., & McKay, H. (1942). *Juvenile delinquency and urban areas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shaw, M., & Black, D. (2008). Internet addiction. *CNS drugs*, 22(5), 353–365.
- Short, J., & Strodtbeck, F. (1965). *Group process and gang delinquency*. Chicago: University of Chicago Press.
- Short, J. (1968). *Gang delinquency and delinquent subcultures*. Oxford: Harper & Row.

- Smith, P. (2012). Cyberbullying and cyber aggression. In: Jimerson, S., Nickerson, A., Mayer, M., & Furlong, M. (Eds.) (2012). *Handbook of school violence and school safety* (pp. 111–121). New York: Routledge.
- Spaij, R. (2006). *Understanding Football Hooliganism – A Comparison of Six Western European Football Clubs*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Spasić, D. (2007). Krivičnopravni, kriminalistički i bezbednosni aspekti prostitucije u Republici Srbiji. *Kriminalisticke teme*, 6(3/4), 135–152.
- Stevanović, I. (2010). Nasilni kriminalitet maloletnika u Srbiji. u: Kron, L. (prir.) (2010). *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija* (str. 141–153). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Stojaković, G., & Petrović-Ranitović, T. (2013). *Prostitucija u Srbiji: jedno od mogućih lica*. Novi Sad: Udruženje građana „S.T.R.I.K.E.”.
- Špadijer-Džinić, J. (1988). *Socijalna patologija – sociologija devijantnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Thrasher, F. (1927). *The Gang: A Study of 1,313 Gangs in Chicago*. Chicago: University of Chicago Press.
- Todorović, A. (1966). *Prestupništvo maloletnika u industrijskim naseljima*, Beograd: Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja.
- Todorović, A., Lazarević, D., Jašović, Ž., & Ignjatović, I. (1970). *maloletnika u Beogradu*. Beograd: Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja.
- Todorović, A. (1973). *Sociologija maloletničke bande*. Novi Sad: Radnički univerzitet „Radivoj Čirpanov“.
- Van Pelt, D. (2018). *Brooklyn Rumble: Mau Maus, Sand Street Angels, and the End of an Era*, New York: Van Pelt's Inc.
- Vrgović, V. (2011). *Novi Sad: hronika 1944–1969*. Novi Sad: Prometej.
- Wall, D. (2007). *Cybercrime: The transformation of crime in the information age*. Cambridge: Polity.
- Weinstein, A., & Lejoyeux, M. (2010). Internet addiction or excessive internet use. *The American journal of drug and alcohol abuse*, 36(5), 277–283.
- Wolfgang, M., & Ferracuti, F. (1967). *The Subculture of Violence: Towards an Integrated Theory in Criminology*. London: Tavistock Publications.
- Yar, M., & Steinmetz, K. (2019). *Cybercrime and society* (3rd. ed.). Thousand Oaks: SAGE.